

HOLAT BILDIRUVCHI SIFATLAR MA'NOLARINI FAOLLASHUVI

Sattarova Dilnoza

Jizzax Politexnika Instituti o'qituvchisi

Резюме: Ушбу мақолада ҳолат билдирувчи сифатлар маъноларининг фаоллашуви ҳақида сўз боради. Шу билан биргаликда сифат маънолари семантик жиҳатдан таҳлил қилинган.

Резюме: В данной статье речь идет об активации значений местных прилагательных. При этом значения прилагательных анализировались семантически.

Summary: This article deals with the activation of the meanings of local adjectives. At the same time, the meanings of adjectives were analyzed semantically.

Tayanch so'zlar: *sifat, holat bildiruvchi sifat, harakat, ko'rinish, chiroy, tuzilish, harakat va tabiiy ko'rinish.*

Ключевые слова: *прилагательное, состояние прилагательное, действие, внешний вид, красота, структура, движение и естественный вид.*

Key words: *adjective, state adjective, action, appearance, beauty, structure, movement and natural appearance.*

Sifatlar ichida holat bildiruvchi sifatlar “didga moslik” semasining mavjudligi bilan katta bir guruh bo'lib ajralib turadi. U “ko'rinish, chiroy”, “tuzilish”, “harakat” va “tabiiy ko'rinish” scmalari bo'yicha yana to'rt guruhga bo'linadi va shu scma integral scma vazifasini o'taydi.

I.Integral semasi beauteous, attractive, cute, fair, good-looknu, gorgeous, shccn, handsome, hot (slang), lovely, nice-looking, pretty, shapely, fit (slang) ya'ni o'zbek tiliga “ko'rinish, chiroy” bo'lgan go'zallik bildiruvchi sifatlar go'zal, suluv, zcbo, ko'rkam, malih, zarif, farishta, yoqimli, yoqimtoy, jozibali, jozibador, husnli, husndor, chiroyli, sohibjamol, jamila, xushsurat, xushro'y, nozanin, lozar, fusunkor, maftunkor, jilvagarlardan iboratdir. Diffrcnsial scmasi “ortiq” ifodasini bcruvchi sifatlar - beauteous, beautiful, attractive, cute, fair, good-looking, gorgeous, sheen, handsome, hot (slang), lovely, nice-looking, pretty, go'zal, suluv, zebo, ko'rkam, malih, zarif, farishta; “ega” ifodasini bcruvchi sifatlar - yoqimli, yoqimtoy, jozibali, jozibador, husnli, husndor, chiroyli, sohibjamol, jamila; “baxsh ctuvchi” ifodasini bcrvuchi sifatlar nozanin, lozar; “ta'sir” ifodasini bcrvuchi sifatlar - fusunkor, maftunkor, jilvagar kabilar hisoblanadi. Beautiful so'zi o'z guruhiga kiruvchi suluv, zebo, ko'rkam, malih, zarif, farishta so'zlariga nisbatan ham belgi ortiqligining kuchliligi bilan ajralib turadi. Buning uchun hususiyatiga ega shaxsning, aniqrog'i, ayolning o'z muhitida katta dovrucqa egaligi kcltirilgan gapda o'z aksini topsa, so'z ma'nosi yanada konkrctlashadi. Masalan: -Anyone who has ever met her thought she was absolutely beautiful. Kimlarning vositasi bilandir mazkura go'zal qizning ta'rifi - Buxoro amiri - amir Nasrulloxonga yetib, u ham ilgaridan haligi kanizga g'oyibona oshiq bo'lgan edi. Bu gapdagi Nasrulloxonga ham yetib borish ta'rifi go'zal so'zidagi belgi ortiqligini namoyon etgan.

Bitiruv ishida beautiful, attractive, cute, fair, good-looking, gorgeous, sheen, handsome, hot (slang), lovely, nice-looking, pretty so'zlarining ma'nolari ham go'zal sifatining ma'nosidagi arxisema, integral sema va differensial semalarning ochilishi kabi usul bilan tahlil etiladi.

Arxisemasi “didga mos”, “yoqadigan”, “yoquvchan”, “yoquvchi” bo‘lib, integral semasi “ko‘rinish”, “chiroy” bo‘lgan sifatlar ichida “ega” ifodali differensial semasi bilan ajralib turuvchi: lovely, nice-looking, pretty kabi sifatlar mavjud. Yoqimli, yoqimtoy, jozibali, jozibador, ko‘hli, husnli, husndor, chiroyli kabi so‘zlar asosdan anglashilgan “nimagadir” “ega”likni ifodalaydi. Bu “ega”lik sifatning qo‘shimcha semantikasida ifoda etiladi. lovely, nice-looking, pretty Sohibjamol, jamila, jamil, so‘zlari arxisemali egalikni leksik ma‘nosiga ko‘ra bildiradi.

“Didga mos” arxisemali sifatning ikkinchi katta guruhi “tuzilish” integral semasiga ega bo‘ladi. Ular: qomatdor, barno, kelishgan, durkun, jussali, jussador, barvasta, norg‘ul, navqiron, mavzun, xushqomat, xushqad, xushbichim, bejirim, jajji, lo‘ppi, do‘ndiq, nozik, nafis, latif, silliq kabi so‘zlardan iboratdir. “Tuzilish” integral semasiga ega bo‘lgan yuqoridagi sifatlar kattagina guruhni tashkil qilgani uchun ham, ularni yana kichik guruhchalarga bo‘lamiz. Kichik integral semasi “kelishgan” ifodasini beruvchi sifatlar qomatdor, barno, kelishgan, durkun, jussali, jussador, barvasta, norg‘ul, navqiron, mavzun kabilardir. Qomatdor asosan shahsga qaratilgan bo‘ladi; yasovchi asosning semantikasiga ko‘ra kishining bo‘yi, ko‘ksi, yelkasi va boshqalarni ko‘zda tutadi. Misolda ham shuni ochuvchi o‘xshatish, sifatdoshli gaplardan foydalanish zarur: Salom dcb, keldilar qomatdor qizlar, qizlarki, sarvqad, xipchabcl, kclishgan (Oybck). Bu gapda qomatdor so‘zining aniqlanmishi qizlar so‘zida ifoda topgan. Bu bilan qomatdor so‘zidagi -dor affiksining ma‘nosi reallashgan. U “cgalik”ni bildirib keladi. Ya‘ni mazkur aniqlovchi aniqlanmish birikmasida ijobiy ma‘nodagi qomatga ega qizlar ckanligi o‘z ifodasini topgan.

Arxisemasi “didga mos”, “yoqadigan”, “yoquvchi” va integral semasi “shakl” bo‘lgan sifatlar yana “holat” kichik integral semasi bilan kichik guruhni tarkib toptiradi. Bu guruhga kiruvchi sifatlar nozik, latif, nafis, silliq kabilardan iborat. Bu guruhdagi sifatlar inson belgisini bildirishiga ko‘ra o‘zaro sinonim bo‘lib, hatto valentligiga ko‘ra ham bir-birini taqozo etadi. U ko‘proq kishining biror a‘zosini bildiruvchi so‘z bilan sifatlovchi vazifasida birikmaga kirishadi. Ba‘zan bu birikma ega-kesim transformatsiyasi holatida ham uchrashi mumkin. Ya‘ni kishi a‘zosini bildiruvchi so‘z ega vazifasida bo‘lib, sifat kesim vazifasini oladi. Shuning o‘zi sifatning ma‘nosini reallashtiradi. Shu bilan birga uning ma‘nosini reallashtirish uchun o‘xshatish etalonidan ham foydalanish mumkin. Masalan:

- oqqush bo‘ynidek nozik bo‘ynidagi oltin zanjirlar ayolni nihoyatda ko‘rkam qilib ko‘rsatardi (A.Abduvaliyev).

- Komilani, gulday nafis, go‘zal chehra bu qizni ikki kunda yutdi-ketdi (Oybek). Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltin uzuk solur ekan, u yerga qaragan holda edi (A.Qodiriy).

-Hozir erining cho‘tir yuzi Enaqutiga naqsh olmaday silliq ko‘rinar .

Ko‘rinadiki, bu “holat” kichik integral sema bilan umumlashuvchi sifatlar kishi a‘zosi belgisini bildirib, kishi a‘zosini bildirgan so‘zlar sifat bilan yo atributiv birikma, yoki predikativ qo‘shilma hosil qiladi va sifat ma‘nosini reallashtiradi.

2.Arxisemasi “beautiful, attractive, cute, fair, good-looking, lovely, nice-looking, pretty didga mos”, “yoqadigan”, “yoquvchi” kabi belgi bildiruvchi sifatlar “harakat, holat” integral semasi bilan umumlashgan katta guruhni tashkil qiladi. Bu sifatlar dilbar, dildor, diloro, dilrabo, dilpazir, dilqrom, dilband, latofatli, malohatli, nazokatli, tarovatli, jonon, ofatijon, tamtam, nozli kabi sifatlardan iborat. Ulardan “dil” differensial semali sifatlar - dildor, diloro, dilpazir, dilqrom, dilband so‘zlaridan iborat.

“Beg‘uborlik” differensial semasi bilan kelgan sifatlar latofatli, malohatli, nazokatli, tarovatli so‘zlarining sinonimik qatorini tashkil etadi. “Ruhiy ta’sir” differensial semali sifatlar jonon, ofatijon, tamtam kabilardir. “Nozli” so‘zining differensial semasi “ishvali” bo‘lib, u o‘zining sinonimiga ega emas.

Dilbar sifati chiroyli sememasining o‘ziga xos nozik ifodasi bo‘lib, u ayollardagi “mayinlik”ni ko‘zda tutadi. Erkak shaxsiga nisbatan qo‘llanganda “qo‘pollik”, “dag‘allik”dan xoli bo‘lgan, “yumshoq”, “muloyim” tabiatni aks ettiradi. Umuman olganda, shaxsning ko‘rinishdagi, suhbatidagi yoqimtoylik e’tiborga olinadi:

She looked charming ones when she smiled.

-O‘zidan on besh yosh kichik bu kullb turgan yoqimtoy, o‘t-olov dillbargina qlznlng suhbatini sog‘inib qolgan ekan.

3.«Beautiful, decorative, lovely» arxisemali sifatlar tabiat bilan bog‘liq belgini bildirishi ham ma’lum. Bu guruhdagi sifatlarning integral semasi «natural» deb belgilanadi va ular shu semasi bo‘yicha umumlashadi. Bunday sifatlarga xushmanzara, manzarali, so‘lim, chaman, obod, shinam kabi so‘zlar kiradi. Ular differensial semalariga ko‘ra o‘zaro farqlanadi. Masalan: xushmanzara sifatida manzaraning didga mosligi, manzarali sifatida manzaraga egalik, so‘lim sifatida manzara bilan birga soya-salqinlik, chaman sifatida gullarga burkanganlik, shinam sifatida majoziy differensial semalari borligi bilan xarakterlanadi. Ular shu bilan o‘ziga xosdir. Illyustrativ misol keltirilganda ana shu differensial semalar ochilishi lozim. Masalan:

- decorative place

- lovely day

- beautiful nature

- Qishloq tog‘ oralig‘ida bo‘lishiga qaramay, ancha katta, obod, bog‘zor, tokzor va juda xushmanzara ekan .

Ushbu misolda uyushgan sifatlovchilar xushmanzara sifatining ma’nosini ochib kelgan va xushmanzara sifati ular uchun umumlashtiruvchi so‘zday ifoda bergan.

Arxisemasi «didga nomos, yoqimsiz» bo‘lgan xunuklik bildiruvchi sifatlar ugly, unbeautiful, grotesque, hideous, homely, plain, misshapen, repulsive, average, bad, mediocre, poor, shoddy, substandard, terrible, weak ya’ni o‘zbek tilida xunuk, badbashara, yapasqi, cho‘tir, shilpiq, olako‘z, nogirop, kal, ko‘r, ramaqijop, cho‘ltoq, cho‘loq, chinqoq, puchuq, oqsoq, kallador, kallaxum, buqoq, shprzada, chala, so‘niq, so‘lgin, salqi, nimjon, mayib, bo‘xtuk, qo‘pol, beso‘naqay, beo‘xshov, tannoz, satang, olifta, jirkanch, ipirisqi kabi sifatlardan iborat. Birinchi semantik maydonchani integral semasi «ko‘rinish» deb berildi. Bu integral sema bilan umumlashgan sememali sifatlar asosan xunuk, badbashara, yapasqi, cho‘tir, shilpiq, olako‘z, nogiron, kal, ko‘r, ramaqijon, cho‘ltoq, cho‘loq, chinqoq sinifi so‘zlardan iboratdir. Reallashtiruvchi illyustrativ misolda xunuk, badbashara, yapasqi so‘zlari bilan birga mazkur belgilarni yuzdagi nomeyorlikni ochib beruvchi so‘zlar yoki birikmalar xam o‘z o‘rnini olishi kerak. Masalan: -He was very ugly man.

She is a slim girl. -Pochcham ellikdan oshgan, novcha, kasalmand, rangpar. tishmari tushgan, soqollari oqargan, yuzi burishiq, xunukkina kishi edi (Oybek). «Ko‘rinish» integral semali sifatlarning differensial semasi organizm a‘zosi nuqsonining ifodasini berganlari bir necha bo‘lib, ular cho‘tir, shilpiq, olako‘z,

» nogiron, kal, ko'r, ramaqijon, cho'ltoq, cho'loq, chinoq kabi so'zlardan iboratdir. Bularning differensial semasi haqida gap ketganda, bir narsani unutmazlik kerakki, uining organ komponentida kishining ma'lum bir organini nazarda tutadi. U yuz, ko'l, kulok, bosh kabilardan iborat bo'lishi mumkin. Nuqsonlilik shu organlar patologiyasi bilan bog'lik.

«Didga nomos, yoqimsiz» arxisemali sifatlarning integral semasi «ko'rinish» bo'lib, uning differensial semasi organga taalluqli nuqson xisoblanadi. Masalan: cho'tir lckscmasida differensial sema «yuz ko'rinishi» nuqsonidir. Olako z, shilpiq, ko'ra lckscmalarida differensial sema «ko'z nuksoni», nogiron lckscmasidp integral sema «umumiy ko'rinish», kal lckscmasida «bosh nuqsoni» xisoblanadi. Bunday semali lckscmalar semasi rcallashtirilar ekan, ular tarkib topgan birikmalarda differensial sema qismini namoyon etuvchi so'z albatta aniqlanmish vazifasini o'tashi kerak. Masalan: cho'tir so'zida o'nkir-cho'nqirhk, nosilliklik ifodasiga ega differensial sema bo'ladi. Bu sema ham illyustrativ misolda o'z aniqligini olishi lozim. Shunday aniqlashtirish qiyoslash yoki antitezda orqali ifodalab beriladi. Masalan: Ko'ksim angishvonadck o'nqir-cho'nqir. Bilgan «ko'cha» deyur, bilmagan «cho'tir». Ahvoli tang misli bcmor ko'chaman («Afandi» gazctasi). Choyxonachining yuzi cho'tir. Shuni askiya qilishadi. Birov do'lda qolgan tappi deydi, birov chakichlangan patir! (O'.Hoshimov). Hozir erining cho'tir yuzi Enaqutiga naqsh olmaday silliq ko'rinar... (X.Dcryaycv). Avvalo shuni aytish kerakki, bu misollarning birinchisida differensial sema qismi rcallashtirilmagan. Ikkinchisida rcallashtirilgan bo'lsa ham, predikativ qo'shilma tarkibida bo'lib, ega orqali yuzaga chiqarilgan. Odatda aniqlovchili birikma komponentlari o'rin almasha, predikativ qo'shilmaga aylanadi. Shunga ko'ra, biz birinchi sodda gap tarkibida ega orqali 'cho'tir sifatining differensial sema kismi namoyon bo'lgan deb hisoblashimiz mumkin. Uchinchi misolda cho'tir sifati aniklanmishi orqali differensial sema uzvini namoyon ctgan. Cho'tir so'zining differensial semasi yuqoridagi misollarda turlicha vositalar orqali rcallashtirilgan. Birinchi misolda qiyoslashdan foydalanilgan. Unda ko'ksim angishvonadck o'nqir-cho'nqir tasviriga cho'tir so'zi qiyoslanadi. Natijada cho'tir so'zi tasvirlab berilganday qilib ko'rsatilgan. Ikkinchi misolda ikki vositadan foydalanilgan: unda cho'tir do'lda qolgan tappiga va chakichlangan namupra o'xshatilgan. Uchinchi misolda esa antitezadai foydalanilgan. Unga antitezda sifatida naqsh olmadck silliq birikmasi keltiriladi. Buni ironik qiyoslash desak xam bo'ladi. Olako'z sifatining differensial semasini rcallashtirish kerak bo'lganda, uning «katta, oq va qorasi yaqqol ajralib turgan ckanlik» belgisini ko'rsatuvchi so'zni aniqlovchi sifatida keltirish lozim, Shuningdck, kibcdan kam foydalansa

bo'ladi. Arxisemesi «didga mos, yoqimsiz» bo'lgan xunuklik bildiruvchi sifatlarning barchasi ma'nosini illyustrativ misollar bilan ochish ishda to'la- to'kis o'z tahlilini topgan.

ADABIYOTLAR:

1 Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля //

Лексикографический сборник. Вып. V. - М, 1962. - С. 52-72;

2. Abduvaliyev M. To'siqsizlik maydoni va uni tashkil etuvchi sintaktik birliklar // O'zbek tili va

adabiyoti. - Toshkent, 1988. - № 4. - Б. 62-66;

3. Bazarov O. O'zbek tilida darajalanish: Filol. fanlari d-ri .. diss. avtoref. -Toshkent, 1997;
4. Г.Хелбиг «Семантические валентность» Функциональная грамматика.- Л.: Наука, 1984. - 136 с.
5. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. - Л.: Наука, 1971. - 116 с;
6. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. - Л.: Наука, 1976. - 256 с; .
7. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish: Filol. fanlarid-ri ... diss. avtoref. - Toshkent; . 1997